

Volha Ryzmakova

Centret för svenska studier,
Centre for International Studies,
MINSK, Belarus
olga@swedishcentre.org

Om översättning av Mikael Niemis roman *Populärmusik från Vittula* från svenska till vitryska

Inledning

I maj 2009 kontaktades jag av en vitrysk bokförläggare som ville publicera en vitrysk översättning av Mikael Niemis bok *Populärmusik från Vittula*. Jag hade tvekat ett tag innan jag tackade ja, för jag var helt medveten om de svårigheter som jag skulle få i detta fall; dessutom var jag osäker om denna roman kunde bli lika intressant och lika adekvat förstådd i Belarus som i Sverige. Men det kändes som en riktig utmaning och efter en kort provöversättning tog jag emot erbjudandet.

Mikael Niemis roman *Populärmusik från Vittula* handlar om två pojkar, Matti och hans kompis Niila som växer upp i sextio- och sjuttioalets Pajala i Tornedalen vid gränsen av Sverige och Finland. Miljön i boken är pojkarnas hemkvarter i Pajala som kallas Vittulajänkkä, eller Vittula, vilket betyder Fittmyren.

Boken publicerades år 2000 och trycktes först bara i 4 000 exemplar. Författaren trodde att även den kvantiteten var för stor men boken blev emellertid en succé och har sålts i drygt 800 000 exemplar bara i Sverige och översatts till ytterligare ett tjugotal språk.

Om översättning

Översättningen är en del av den aktuella kommunikationsprocessen och översättaren måste alltså ta hänsyn till mottagarens respons och hans/hennes reaktioner.

Åsikter om det ideala sättet att översätta har varit och är fortfarande varierande. Det har emellertid funnits tre huvudlinjer om den ideala

översättningen. De två ytterligheterna är godtycklig översättning och formell motsvarighet (så nära källspråkets språkliga form som möjligt). Mellan dessa två ligger så kallad fri översättning. Det tredje sättet att översätta, fri översättning, eller ekvivalent översättning, betyder att översättningen uttrycker källspråkets sakinhåll exakt men att målspråkets språkdräkt samtidigt är naturlig.

Ett viktigt drag är kommunikativitet, det vill säga att mottagaren förstår det som är relevant i budskapet. Den andra viktiga aspekten är förbindelsen till den utomspråkliga världen och den tredje är funktionalitet (översättningen uppfyller kommunikationens syfte eller funktion). Pragmatiska adaptationer görs för att få texten passande till den nya kultur- och språkmiljön. Allt som finns i en översättningstext återspeglar en given kultur som ska flyttas över till en annan kultur.

Praktiska delen

Populärmusik från Vittula är ingen lätt bok att översätta. Den är rik på ord vars översättbarhet till målspråket beror på de speciella kulturerfarenheter och semantiska associationer de använder sig av.

Jag ska ge exempel på de svårigheter som översättandet av romanen förde med sig, både innehåll- och formmässigt.

Innehållsmässigt:

- Obekanta realia
- Översättning av termer
- Finska ord

Formmässigt:

- Tabuord
- Troper

Innehållsmässigt

OBEKANTA REALIA

När jag börjat översätta romanen förstod jag att den översvämmades av ord som knappast kunde hittas i en ordbok (särskilt som det inte finns någon svensk-vitrysk ordbok överhuvudtaget!). Det var nämligen ord som kan verka helt okända för de människor som kommer från något annat land än Sverige: fakta från svensk historia, namn på radioprogram och tidningar, populära svenska barnsånger, namn på läskedrycker, lekar, slang och dylikt.

Till exempel: **LKAB** (Luossavaara Kiirunavaara Aktiebolag, Sveriges största järnmalmgruvföretag som driver gruvorna i bland annat Kiruna och Gällivare. Har en oerhört stor betydelse som arbetsgivare i Norrbotten).

Jag har bestämt mig för att inte använda några fotnoter i min översättning. I stället för en lång förklaring har jag använt en omskrivning: ”gruvor i Kiruna”.

...LKAB kallades Nordanlandets Babylon... (68)

...кірунскія шахты называліся Паўночным Бабілёнам... (86)

I fallet med ordet **Lapporörelsen** har jag använt förklaringen ”den extremistiska rörelsen i Lapoa”. (En fascistisk rörelse som startade i Lappo socken före andra världskriget och ville skapa ett ”Storfinland”, där bland annat det svenska Tornedalen skulle ingå.)

...sedan Lapporörelsens dagar (113)

...з часоў экстрэмісцкага руху ў Лапуа (148)

Ett annat exempel är **vägstrejken 1931** (Vägarbetarna i Pajala strejkade för första gången, det blev den strejk som startade den fackliga och politiska medvetenheten i Pajala Kommun.)

Jag har inte ändrat något i översättningen utan lämnat det som det var. Jag har alltså inte lagt till informationen om strejkens vikt för det svenska samhällets utveckling. Men å andra sidan: är det många i Sverige som kan allt om denna strejk?

Vad gäller namn på tidningar, radioprogram etc gjorde jag ofta en direkt översättning. Till exempel:

Lyckoslanten (Gratisblad som delades ut av Sparbanken i Sverige i reklamsyfte, för att fånga eleverna som framtida bankkunder.)

Ibland fick vi Lyckoslanten från Sparbanken... (48)

Часам нам дасылалі з ашчадкасы часопіс “Шчаслівая манетка”... (57)

Ibland lade jag till lite extra information som i fallet med ”**Upp till tretton**” (Det var ett oerhört populärt radioprogram under 60- och 70-talet där barn i ca 8–13-årsåldern fick prata i radion med Ulf Elfving och önska sig en poplåt som sedan spelades. Man fick en fråga i slutet av samtalet och kunde vinna skivor om man svarade rätt.)

Ingen av oss tordes skriva till "Upp till tretton" eftersom Ulf Elfving skulle tro vi var finnar. (49)

Ніхто з нас не наважыўся напісаць на праграму "Да трынаццаці", бо яе вядоўца Ульф Эльвінг мог прыняць нас за фінаў. (59)

"Upp till tretton" – programmet "Upp till tretton"

Ulf Elfving – programledaren Ulf Elfving

Det var också fall då jag valde att förändra namn, till exempel "Det ska vi fira" (Det ska vi fira var ett radioprogram för vuxna där man fick skriva brev och hälsa till någon, samt be att få en skiva spelad. Mycket populärt på 60- och 70-talet.)

I översättningen använde jag namnet på ett likadant program i Belarus, "Sänger på beställning".

I fallet med **Evas Kalender** (En mycket populär bok som såldes inför julen till unga flickor) använde jag mig av generalisering och skrev *flickdagbok* i stället.

...tjejer som skrev dikter i *Evas Kalender*... (88)

...дзяўчаты, якія запісваюць вершы ў свой дзёньнік (114) ("sin flickdagbok")

Ibland använde jag andra metoder. När jag skulle översätta ordet *Pommac* skrev jag *cider* i stället. Så det var ett slags artbyte.

...och mumlade att *Pommac* fick dom väl dricka så mycket dom ville (75)

...і прамармыгаў, што *сідар*, маўляў, яны ж могуць піць колькі ўлезе (95)

TORNEDALENS REALIA

I beskrivningen av Tornedalens realia använder författaren många ord typiska för denna trakt, bland annat laestadianska termer och uttryck (att knäppa upp sin blodask, nådetjuvar, ormatårar, etc.), namn på tornedalska maträtter, etc.

I boken finns det alltså rätt många fraser med företeelser, karakteristiska för den lappländska kulturen som råder i Pajalatrakten.

Till exempel:

Den bastanta men kortväxta tanten lättade som en *lovikkavante* från golvet men hängde kvar i fingret och dinglade. (115–116)

Мажная, але прысадзістая цётка адарвалася ад падлогі ды павісла ў паветры, як *фінская рукавіца*, але пальца ўсё ж не расчাপіла. (152) (som en finsk vante)

Ordet *lovikkavante* har jag alltså översatt som "en finsk vante".

Eller till exempel ordet *kärnmjölkslimpa*.

...runda gummor med underarmar grova som *kärnmjölkslimpor*,
inklämnda i blommiga finklänningar. (219)

...зацягнутыя ў квяцістыя сьвяточныя сукенкі круглыя бабкі з рукамі
важкімі, як *іржанья хлябы* (286) (limpor rågröd)

Kärnmjolk är ingen hävdvunnen maträtt i vitryska kulturen. I översättningen har jag skrivit *іржанья хлябы* som betyder 'limpor rågröd'.

MATRÄTTER

Vad gäller maträtter var det rätt knepigt att översätta dem så att de kunde korrekt illustrera tornedalska kulturen. Men det var en spännande uppgift.

Där var *vetebullar* lena som flickkinder, fräsiga vita *kangoskakor*, saftiga *smörbakilser*, krispiga *kringlor*, äggmilda *sockerkakor*, flottyrkokta *ringar*, *rulltårter* med himmelsk åkerbärsfyllning för att bara nämna något. (110)

На ім былі пісанічныя булачкі, мяккія, як дзявочыя шчочкі, белыя храбусткая цесткі, сакавітыя сьмянаныкі, хрусткія завітушкі, цукровыя булкі ў яечнай глянзурцы, румяныя пончыкі, слоеныя пірагі з чароўным начыньнем з касьяніцаў – і гэта толькі невялікая крыха з усяго! (144)

LAESTADIANSKA TERMER

Det krävde viss tid för att översätta en del religiösa termer. Jag var mycket tacksam mot författaren för att han hade förklarat många knepiga ord och uttryck som inte fanns i någon ordbok.

Knäppa upp sin blodask (Typisk laestadiansk religiös term, kan liknas vid Pandoras ask, alltså all den ondska och synd man försökt dölja för sig själv.)

Han hade knäppt upp sin blodask och översköljts av sina synder. (28)

Адчыніў Ісак крываваю скрыню ды патануў у грахах сваіх. (32)

Nådetjuvar (Laestadiansk term, kristna människor som går i kyrkan och utför de kyrkliga ritualerna utan djupare innerlighet, och hoppas få Kristi nåd utan större ansträngning.)

...mot världens alla syndare, mot lögnarna, horbockarna, *nådetjuvarna*, svärjarna, drinkarna, hustruplågarna och kommunisterna... (29)

...усіх грэшнікаў сьвету, ілгуноў, распусьнікаў, *малавераў*, брыдакасловаў, п'яніцаў, хатніх тыранаў і камуністаў... (33)

ÖVERSÄTTNING AV TERMER

En annan svårighet jag skulle vilja nämna är översättning av termer. Varje översättare skall bland annat vara insatt i terminologiska forskningsprinciper och skall kunna använda ordböcker, ordlistor, språkvårdsartiklar och termbanker.

Några exempel från idrott:

Ivrig färtjecking, halsbrytande soloruscher, en antydning till passningsspel men oftare slagsskott... (188)
- Dom borde träna mer klappklapp. (212)
Tanterna tränade svikthopp. (213)

FINSKA ORD

En annan intressant sak jag fick arbeta med var de finska ord som påträffades ganska ofta i romanen. I samtliga fall lämnade jag dem skrivna med latinska alfabetet så att de kunde både låta och se exotiska ut för vår läsare. När ordens betydelse var klar från kontexten placerade jag dem direkt i den vitryska meningen, men i några fall gav jag en kort förklaring av det finska ordet.

Vihta – björkruska

...ingen kunde hantera en *vihta* lika obarmhärtigt skönt som en gammal kärring (119)
...ніхто іншы не лушце *vihta* больш жорстка, чым старыя бабы. (157)

Lölyä – man kastar vatten på de varma stenarna i bastun för att göra det varmare i luften

Några började klaga på kylan i bastun och sa att kallare *lölyä* hade man sällan upplevt... (119)
Хтосьці паскарзіўся на холад у лазьні, дадаўшы, што ў такой сыццодзёнай *lölyä* яны даўненька ўжо ня парыліся... (157)

Kuppari – namnet på en botare, man eller kvinna

...där *kuppari* tappat blodet ur sjuklingar... (121)
...дзе *kuppari* пускалі кроў хворым... (159)

Kirkasta – klart brännvin, vodka

Men om det däremot fanns mera renat så tackade man inte nej, eftersom *kirkasta* hade den märkvärdiga egenskapen att den inte tog upp plats i magsäcken... (111)

Але калі б, зь іншага боку, засталася гарэлка, ад яе адмаўляцца б ніхто ня стаў, бо *kirkasta* ня толькі не патрабуе месца ў страўніку... (146)

Ulosveisu – betyder utsjungning; en laestadiansk tradition, där man i samband med dödsfallet sjunger psalmer för den döde i hemmet och ibland bär runt kistan i hemmets alla rum för att den döde ska kunna ta avsked

Man kallade till *ulosveisu* för de närmaste samma dag som dödsfallet. (59)

На *ulosveisu*, адпяваньне для бліжэйшых родзічаў, сабраліся ў той самы дзень. (74) / ”Till *ulosveisu*, utsjungning för de närmaste, kallade man samma dag.”

Lenkkimakkara – ett slags stor korv

Hon doftade parfym och friskt av armsvett, och hennes tunga smakade *lenkkimakkara*.

Ад яе пахла парфумаю ды сьвежым потам, а язык меў смак *lenkkimakkara*, паляўнічай каўбаскі. (154) / ”jägarkorv”

Formmässigt

TABUORD

Jag har berättat om de svårigheter jag hade med texten innehållmässigt. Vad gäller formen hade jag ett stort problem med bland annat översättningen av namn på könsorganen som faktiskt används som fula ord i många slaviska språk, inklusive vitryska, och därför är tabuord i vårt litteraturspråk med enda undantaget för medicinska termer, men hur ska man översätta resten av orden: fitta (som dessutom finns i bokens titel), kuk, pirre, pung, snorre... Ska man söka efter eufemismer för att ersätta de ”grova” formerna för något mer acceptabelt eller ska man bryta emot tabut? Man ska väl också tänka på redaktören och på den vitryska lagstiftningen...

Med bokens titel var det faktiskt lätt. Vittula står utan översättning, transkriberat till vitryska: *Populärmusik från Vittula / Популярная музыка зь Вітулы*

Men i andra fall gick det inte att undvika en översättning. Till exempel:

Vårt kvarter kallades i folkmun Vittulajänkkä som i översättning betyder *Fittmyren*. (11)

У прастамоўі наш квартал называлі Вітуляянкя, што ў перакладзе азначае *Похвіна багна*. (10)

Jag fick använda ukrainsk lexikon för tabuord – i vitryska är det lite komplicerat med detta.

Andra exempel:

– Pirre och pempa! (31)

– *Пірон і дупа!* (37)

I dialoger kunde det verkligen se lite dumt ut med eufemismer, men i poetiska naturbeskrivningar kändes det faktiskt bättre med lite mindre grova omskrivningar.

...på solsidan av diket hade värmen väckt spirande fräkenstränglar som på ett kusligt sätt liknade långsmala *ståkukar*. (98)

...на сонечным баку канавы павылазіў хвопч, выгляд якога надта нагадваў *выцягнутыя тарчма мужчынскія чэлены*. (127) Eufemism ”manliga lemmar”

TROPER

Nu vill jag berätta lite om översättningen av troper, först och främst metaforer och liknelser, för romanen har rikligt med bildspråk och författaren har använt åtskilliga kulturella uttryck i sin text.

Att översätta bildspråk är ett av de besvärligaste uppdragen för en översättare. Olika språkgrupper har sina egna sätt att dekorera språk och göra jämförelser. Troper är ofta kulturbundna, det vill säga det som är ett förståeligt uttryck i ett språk kan vara oklart i ett annat. Därför leder en ordagrann översättning av bildspråk ofta till ett oriktigt resultat. Att vända sig till en ordbok hjälper troligen inte, utan översättningen kräver omfattande kunskaper i både käll- och målspråket samt extensiv kännedom om käll- och målkulturen. Därtill måste översättaren ha kreativitet och förmåga att komma på olika omskrivningar och perifraser i de knepiga fallen.

Man kan översätta direkt eller använda sig av en likartad metaforisk översättning.

DIREKTA ÖVERSÄTTNINGAR

Att översätta metaforer och liknelser direkt är troligen det lättaste sättet att översätta, som framgår av det nästa enkla exemplet:

...vi såg våra fäder *hänga handskarna på spiken* och resa sin väg... (49)

...і нашія бацькі *навесілі свае рукавіцы на цвік* і сышлі з дому... (60)

Förutsättningen för en direkt översättning är att en likadan trop eller tankemodell finns i både käll- och målspråket, liksom i de två följande exemplen:

- (1) Själv lyssnade jag aldrig, det *för in i ena örat och ut genom den andra*.
(31)
Сам я ніколи ня слухаў, у адно вуха ў мяне залятала, у другое – вылятала.
(36)
- (2) Nu kunde jag inte längre hoppa, bara *vagga åt sidorna som en anka*.
(43)
Я ўжо больш ня мог скакаць, а толькі, *як качка, хістаўся з боку ў бок*.
(51)

Metaforen i (1) är mycket vanlig i språkbruket, nästan en död metafor i båda språken. I (2) är det inte fråga om ett lika allmänt uttryck, men själva företeelsen, den hur en anka rör sig, är välkänt inom båda språkgrupperna och liknelsen kan därför lätt förstås.

Även om en trop inte presenterar något speciellt välkänt kan den översättas direkt om språkbilden är någorlunda logisk.

- (1) De pressas upp på högkant *som gnistrande valar* innan de frustande duker ner i djupen. De skjuts över varandra *som kontinentalplattor*, bräcks, råmar och tjuter. (73)
Яны ўздымаюцца з вады *як мокрыя кіты*, а пасля з хрышам пагружаюцца ў глыбіню. Налазяць адна на адну *нібыта кантынэнты*, трапчаць мукаюць, выюць. (92)
- (2) Skallen kändes *som en taraccas*. (199)
Мазгаўня гула *як бразготка*. (259)

Liknelserna *gnistrande valar* och *kontinentalplattor* i (1) är inte en allmän språkbild, men föreställningen om dem är lätt att framkalla. Liknelsen i (2) är inte heller en fast fras, men är ändå tydlig och förståelig. Det är särdeles lätt att identifiera känslan som skildras. För att förstå bildspråk måste läsaren i många fall basera tolkningen av troper på sina egna erfarenheter, i synnerhet då det gäller nya troper som författaren har utvecklat själv.

LIKARTADE METAFORISKA ÖVERSÄTTNINGAR

Att göra en helt direkt översättning är oftast en omöjlighet. Översättaren är ofta tvungen att införa små förändringar i frasen, men själva idén förblir densamma. Ett slags tvångsmässig förändring i frasformuleringen kan ses i följande exempel:

- Jag *var sten* (5)
Я акамянеў (3)

I den svenska frasen används substantivfrasen "vara sten" metaforisk. I översättningen har metaforen ändå förändrats till verbet "акамянеў". Orsaken till detta val är en lexikal lucka. Därför har

det varit nödvändigt att formulera en annan konstruktion. Denna förändring i formen av metaforen ändrar den emellertid inte betydligt innehållsmässigt.

Här finns det ett exempel till på likartade metaforiska översättningar:

Och nu, just nu höjer sig älvens bröstorg i en enda långsam inandning, nu spänner den mot det meterhöga taket, fyller lungor och blodkärl *som en utbrytarkung...* (73)

І вось, у глыбокім працяглым уздыху пачынаюць уздымацца, сыціснутыя мэтроваю тоўшчаю лёду, грудзі ракі, яе лёгкія й сасуды напаўняюцца жыццём, як у цыркача, які вызваляецца з пугаў. (91) / *en cirkusartist som befriar sig från fjättrarna*

SEMANTISKA OCH LITTERÄRA METAFORER

Metaforer varierar ofta från språk till språk. I många fall är metaforerna ändå allmänna och välkända inom en enskild språkgrupp, med andra ord semantiska metaforer. Det som är en vanlig språkbild i svenskan kan ändå vara en helt främmande konstruktion bland andra språkgrupper. Ofta finns det en trop för en företeelse också i andra språk men troperna är inte likadana. Nedan presenterar jag några fall med existerande men helt olika troper i svenska och vitryska:

(1)...samt hur en läxläsning *tar hus i helsicke* (45)

...як хатняе заданьне можа *перавярнуць пагары нагамі ўсю хату* (53) / ”ta huset upp och ner”

(2) *Som kepsgubbe* körde han mitt i vägen, bussen bromsade och tutade. (147)

Стары грыв руліў пасярод дарогі, і кіроўца аўтобуса быў вымушаны прытармазіць і пачаў сыгналіць. (192) / ”gamla svampen”

Tropen i (1) och (2) är alla stående uttryck i båda språken. Mellan de svenska och vitryska versionerna finns det inte några likheter som skulle hjälpa översättaren i sitt arbete, utan man måste veta vilken trop som bäst motsvarar originalets fras.

I Niemis bok finns några troper som troligen är litterära metaforer, det vill säga inte stående uttryck utan hans egna skapelser.

...innan allting vände och sprängdes åt andra hållet, ut i fingrarna och täspetsarna, *röda spjutlinjer* av blod i hela kroppen tills vi gapade kvävda som fiskar. (72)

...а пасля схлынула й панеслася ў розныя бакі, рынула ў рукі ды ногі – *чырвоныя азіды крыві* па ўсім целе; мы хапалі ротам паветра, як дзьве рыбіны, выкінутыя на бераг. (90) / ”röda pilar av blodet”

Ofta en kille från någon av småbyarna, butter, tyst och sammanbiten med kniv i bältet och *grovsalt i fickan*. (204)
Гэтакі вясковы маўчун, стрыманы, пануры й нешматслоўны, з нажом за поясам і *запасам грубай солі ў кішэні*. (266)
Han stod blickstill som *en ödla* (211)
Ён дранцьвеў, нібы яшчарка (275)
De hade knivar och skar skivor ur varandra, platta som *klippdockor*. (135)
Яны трымалі ў руках нажы, якімі адразалі адна ад адной лусьцінкі, тонкія, як *выразныя лялькі*. (176)

Även om de här liknelserna inte är särskilt frekventa språkbilder är de ändå fungerande.

Sammanfattning

Att översätta en roman till en annan kultur går ytterst sällan utan åtminstone något slags svårigheter. Varje kultur har särdrag som inte förekommer i andra kulturer. När översättaren påträffar sådana fall är man tvungen att komma på perifraser eller andra kreativa sätt att ersätta de källkulturens ord och begrepp som fattas i målkulturen.

Det kan alltså konstateras att översättning sällan är helt problemfri. Det är både en tids- och energikrävande uppgift.

Översättandet är en dynamisk process som fortsätter varje gång texten läses igen och översättningen blir aldrig färdig eller perfekt.